

ARTYKUŁY I MATERIAŁY / ARTICLES AND PAPERS / ARTIKEL UND MATERIALIEN

Andrzej B. Krupa

Towarzystwo Naukowe im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie
abkrupa@wp.pl • <https://orcid.org/0000-0001-8156-7698>

Administracja wyznaniowa województwa gdańskiego wobec alokacji dzwonów z poewangelickich świątyń na Powiślu po 1945 roku. Studium przypadku

Religious administration of the Gdańsk Voivodeship towards the allocation
of bells from post-Evangelical temples in Powiśle (Vistula Region) after
1945. Case study

Religiöse Verwaltung der Woiwodschaft Gdańsk (Danzig), zur Zuteilung
von Glocken aus nachevangelischen Kirchen in Powiśle (Weichselgebiet)
nach 1945. Eine Fallstudie

- Słowa kluczowe:** Polska Ludowa, Powiśle, polityka wyznaniowa, dzwony, świątynie poewangelickie
- Keywords:** Polish People's Republic, Vistula Region, religious politics, bells, post-evangelical temples
- Schlüsselwörter:** Volkspolen, Weichselgebiet, Religionspolitik, Glocken, nachevangelische Kirchen

STRESZCZENIE

Ludność, osiedlająca się na Powiślu po 1945 r. przejmowała na potrzeby kultu świątynie poewangelickie. Obiekty te były w różnym stopniu uszkodzone lub zdewastowane. Brakujące wyposażenie, w tym dzwony uzupełniano między innymi z nieczynnych kościołów protestanckich. W 1948 r. przeniesiono dzwony z Mikołajek Pomorskich do Sztumskiej Wsi. Wobec konfliktu, który w związku z tym powstał gdańska administracja wyznaniowa oficjalnie zachowywała neutralność. Dzwony z kościoła poewangelickiego w Łozie zostały natomiast zakwa-

lifikowane w 1953 r. jako źródło surowców wtórnych. Instrumenty jednak najprawdopodobniej przetrwały tylko dzięki nieudolności władz powiatowych w Sztumie. Najpewniej są wykorzystywane w którejś z parafii katolickiej północnej Polski.

ABSTRACT

The people settling in Powiśle after 1945 took over post-Evangelical temples for worship purposes. These facilities were damaged or devastated, each to a different degree. The missing equipment, including bells, was supplemented from the assets of closed Protestant churches, among others. In 1948, the bells were moved from Mikołajki Pomorskie to Sztumska Wieś. In the face of the resulting conflict, the Gdańsk religious administration officially remained neutral. The bells from the former Evangelical church in Łoza were classified in 1953 as a source of secondary raw materials. However, the instruments most likely survived only thanks to the incompetence of the district authorities in Sztum. They are probably being used in one of the Catholic parishes in northern Poland.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Menschen, die sich nach 1945 in Powiśle niederließen, übernahmen die post-evangelischen Kirchen für ihre Gottesdienste. Diese Objekte waren in unterschiedlichem Maße beschädigt oder verwüstet. Fehlende Ausrüstungsgegenstände, darunter Glocken, wurden unter anderem aus stillgelegten evangelischen Kirchen ergänzt. Im Jahr 1948 wurden die Glocken aus Mikołajki Pomorskie (Niklaskirchen) nach Sztumska Wieś (Stuhmsdorf) gebracht. In Anbetracht des darauf folgenden Konflikts blieb die Danziger Kirchenverwaltung offiziell neutral. Die Glocken der nachevangelischen Kirche in Łoza (Losendorf) hingegen wurden 1953 als Quelle für Sekundärrohstoffe eingestuft. Die Instrumente haben jedoch wahrscheinlich nur dank der Unfähigkeit der Bezirksämter in Sztum überlebt. Höchstwahrscheinlich werden sie in einer katholischen Gemeinde in Nordpolen verwendet.

WSTĘP

Zagadnienia, związane z polityką wyznaniową Polski Ludowej wobec Kościoła katolickiego po 1945 r. spotykają się w ostatnich latach ze wzmożonym zainteresowaniem historyków. Kwestia stosunku władz do dyslokacji dzwonów do świątyń katolickich po zakończeniu II wojny światowej nie doczekała się jednak odrębnego opracowania. Sporo miejsca teżę tematyce poświęcił w swej monografii Marcei Tureczek, lecz dotyczyła ona wyłącznie województwa lubuskiego¹. Publikacje, dotyczące terenu polski północno-wschodniej i Pomorza Nadwiślańskiego traktują omawianą problematykę marginalnie² lub całkowicie ją pomijają³. Niniejszy artykuł stanowi zatem próbę choćby częściowego wypełnienia tej luki, poprzez ukazanie stosunku administracji wyznaniowej województwa gdańskiego do alokacji dzwonów z dwóch świątyń ewangelickich w Mikołajkach Pomorskich i Łozie na Powiślu. W tym celu analizie zostaną

¹ M. Tureczek, *Zabytkowe dzwony na Ziemi Lubuskiej. Dokumentacja, ochrona, badania*, Zielona Góra 2010, s. 155–166.

² P. Birecki, *Losy poewangelickich kościołów i budynków parafialnych na Pomorzu Nadwiślańskim po 1945 r.*, w: *Kościół chrześcijański w systemach totalitarnych*, red. J. Kłaczek, W. Rozynkowski, Toruń 2012, s. 708.

³ A. Kopiczko, *Kościół warmiński a polityka wyznaniowa po II wojnie światowej*, Olsztyn 1996; L. Potykanowicz-Suda, *Państwo a Kościół katolicki w województwie gdańskim w latach 1945–1970*, Warszawa 2011.

poddane materiały wytworzone przez gdańską „wyznaniówkę”, zgromadzone w Oddziałowym Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Gdańsku i Archiwum Państwowym w Gdańsku⁴.

Na mocy rozporządzenia Hermana Goeringa z 15 marca 1940 r., ewangelickie jak i katolickie świątynie oraz budynki świeckie na terytorium III Rzeszy i terenach przez nią okupowanych, zostały pozbawione większości dzwonów, które potraktowano jako źródło surowców dla przemysłu wojennego. Konfiskata nie objęła obiektów o najwyższej wartości historycznej i artystycznej. W każdej z parafii diecezji warmińskiej mógł także pozostać najmniejszy z instrumentów⁵. Wykaz dzwonów z terenu Powiśla, zakwalifikowanych do grupy D, objętych jako najcenniejszych ochroną, przedstawiono w tab. 1.

Tab. 1. Dzwony z brązu z Powiśla zakwalifikowane w trakcie II wojny światowej do kategorii D

Lp.	Powiat	Miejscowość/świątynia	Średnica [cm]	Waga [kg]	Rok odlania
1		Kwidzyn/katedra ewangelicka	50	75	1412
2	kwidzyński	Kwidzyn/katedra ewangelicka	112	1000	1584
3		Kwidzyn/katedra ewangelicka	152	2300	1725
1		Malbork/kościół ewangelicki św. Jerzego	82	330	1712
2	malborski	Malbork/kościół katolicki św. Jana	90	450	ok. 1380
3		Malbork/kościół katolicki św. Jana	120	1100	XIV w.
4		Malbork/kościół katolicki św. Jana	140	1920	1502
1	suski	Prabuty/kościół ewangelicki	100	675	1688/1689
1		Dzierżgoń/kościół ewangelicki	47	65	1633
2	sztumski	Sztum/kościół katolicki	85	380	1506
3		Pietrzwałd/kościół katolicki	90	450	XIV w.
4		Pietrzwałd/kościół katolicki	68	190	1492

Źródło: M. Tureczek, *Leihglocken. Dzwony z obszaru Polski w granicach po 1945 roku przechowywane na terenie Niemiec*, Warszawa 2011, s. 72–73.

⁴ Dokumentacja gdańskiej administracji wyznaniowej jest przechowywana w tychże dwóch gdańskich archiwach. Łącznie liczy ponad 670 jednostek archiwalnych w pięciu zespołach – zob. D. Gucewicz, *Wydział do spraw Wyznań w Gdańsku 1950–1990. Wybrane zagadnienia*, w: *Urząd do Spraw Wyznań. Struktury, działalność, ludzie*, t. 1: *Struktury wojewódzkie i wybrane aspekty działalności*, red. R. Łatka, Warszawa 2020, s. 16.

⁵ Dzwony podzielono na cztery kategorie: A, B, C, D. Przetopione miały być sukcesywnie zakwalifikowane do trzech pierwszych. Dzwony z grupy B i C miały charakter rezerwowy i nie wszystkie zostały zdemontowane. Rozporządzenie w sprawie rekwizycji dzwonów diecezja warmińska wydała 16 XII 1941 – zob. M. Jodkowski, *Budownictwo sakralne diecezji warmińskiej w latach 1821–1945*, Olsztyn 2011, s. 115–116.

Z powyższego zestawienia wynika, że na Powiślu z konfiskaty wyłączono łącznie 12 najcenniejszych, wykonanych z brązu dzwonów. Tylko dwa znajdowały się w wiejskiej parafii, w Pietrzwałdzie. Lista ta, sporządzona w trakcie podobnej akcji w czasie I wojny światowej była znacznie szersza. Obejmowała bowiem dodatkowo m.in. dzwony ze świątyni katolickich w: Jasnej z 1608 r., Malborku (1519), Straszewie (XIV w.), Tychnowach (1627) i Żuławce Sztumskiej (1674); po dwa w Krasnej Łące (1728, 1768), w Krzyżanowie (1735), w Postolinie (XIV w., 1673) i w Sztumskiej Wsi (XV w., 1719)⁶. Rzeczywisty stan zachowania instrumentów zakwalifikowanych do grupy D wymaga przeprowadzenia badań terenowych. Wielkość strat była bowiem efektem nie tylko niemieckich rekwizycji, lecz także przemieszczenia po 1945 r. tych instrumentów do kościołów z terenów należących do Polski przed wojną, czy też zakwalifikowania ich jako surowiec do hut⁷.

Zakończenie II wojny światowej przyniosło zmiany terytorialne oraz polityczno-ustrojowe środkowej i wschodniej części Europy. Prusy Zachodnie i część Prus Wschodnich znalazła się w granicach państwa polskiego. Ucieczka przed zbliżającym się frontem i późniejsze wysiedlenia spowodowały praktycznie całkowitą emigrację z tego terytorium ludności niemieckiej i ewangelickiej. Na jej miejsce przybyli mieszkańcy różnych stron Polski, ekspatrianci z Kresów Wschodnich, czy też deportowani w ramach akcji „Wisła”, zainicjowanej w kwietniu 1947 r. Na Powiślu pozostała wyłącznie część mieszkańców północnej części powiatu kwidzyńskiego oraz wsi powiatu sztumskiego, posiadająca poczucie przynależności do narodu polskiego⁸.

Sieć katolickich placówek duszpasterskich, odzwierciedlająca istniejącą do 1945 r. na terenie Powiśla strukturę religijną nie mogła w pełni zaspokoić potrzeb religijnych powojennych osadników. Napływająca ludność przejmowała zatem dla potrzeb kultu także świątynie poewangelickie, częstokroć przy akceptacji i wsparciu władz. Obiekty te były w różnym stopniu uszkodzone lub zdewastowane. Częstokroć brakowało także wyposażenia. Uzupełniano je zatem m.in. z nieczynnych kościołów protestanckich. Na przykład w listopadzie 1946 r. kwidzyńscy franciszkanie uzyskali zgodę Obwodowego Biura Likwidacyjnego w Kwidzynie na doposażenie pokatedralnego kościoła św. Jana w tym mieście pięćdziesięcioma ławkami ze świątyni poewangelickiej w Benowie⁹.

Wraz ze stopniowym pogarszaniem się relacji państwo–Kościół nastąpiło zahamowanie rozwoju sieci placówek duszpasterskich diecezji warmińskiej. Nie

⁶ M. Jodkowski, op. cit., s. 92–97. Podobne zasady obowiązywały zapewne także parafie ewangelickie.

⁷ M. Tureczek, *Zabytkowe dzwony z terenów Polski zachodniej i północnej. Problemy badań na tle zagadnienia strat dóbr kultury*, „UR Journal of Humanities and Social Sciences” 2019, 2, s. 71–72; idem, *Dzwony pożyczone. Studia historyczne i prawne nad problematyką strat dóbr kultury*, Poznań 2020, s. 91.

⁸ Archiwum Państwowe w Gdańsku (dalej: APG), Komitet Wojewódzki Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w Gdańsku, 1767, k. 56.

⁹ Archiwum Parafii św. Jana w Kwidzynie, Dokumenty od roku 1945 do roku 1972 dotyczące Kościoła i zakonu Franciszka, Pismo L.dz.4505/46/IV z 4.11.1946.

wyrażano już zgody na przejęcie na potrzeby kultu nieczynnych obiektów sakralnych¹⁰. Nie natrafiono natomiast na dowody, by władze czyniły (przynajmniej na Powiślu) przeszkody w alokacji dla potrzeb kultu wyposażenia z wyłączonych z użytkowania świątyn innego, niż dzwony¹¹.

ŁOZA

Kościół ewangelicki w Łozie został zbudowany w latach 1876–1879. Wśród jego wyposażenia były także trzy dzwony ze staliwa z 1878 r. Instrumenty te nie posiadały inskrypcji, umożliwiających ustalenie miejsca ich odlania¹². Świątynia przetrwała wojnę bez zniszczeń. Zachowało się także wyposażenie, w tym ławki i wzmiankowane dzwony¹³. Zgodnie z ustawą o majątkach opuszczonych i porzuconych z 6 maja 1945 r.¹⁴ oraz dekretu o majątkach opuszczonych i poniemieckich z 8 marca 1946 r.¹⁵ obiekt ten, podobnie jak i inne kościoły na Ziemiach Odzyskanych, stał się własnością Skarbu Państwa.

W lipcu 1953 r. kierownik Referatu do Spraw Wyznań Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Gdańsku Zygmunt Burczyk wyraził zgodę Gdańskim Zakładom Zbożowym na składowanie od 1 sierpnia 1953 r. do 30 kwietnia 1954 r. w świątyni zboża. Znajdujące się w budynku wyposażenie miało być najpierw przeniesione do innych pomieszczeń, pozostając do dyspozycji gdańskiego referatu wyznaniowego¹⁶. Zawieszona na wieży kościelnej dzwony, zapewne jako nieprzeszkadzające w pełnieniu przez obiekt nowej funkcji, jednak pozostały na miejscu. Jednak już 19 grudnia 1953 r. Burczyk polecił Referatowi do Spraw Wyznań (RdSW) Prezydium Powiatowej Rady Narodowej (PPRN) w Sztumie niezwłoczne przekazanie, po sporządzeniu protokołu zdawczo-odbiorczego, instrumentów na potrzeby przemysłu hutniczego. Sztumski referat wyznaniowy został także zobowiązany do nadesłania szczegółowego sprawozdania z załatwienia sprawy¹⁷.

¹⁰ Zob. A. Kopiczko, *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1821–1945*, cz. 1: *Studium prozopograficzne*, Olsztyn 2004, s. 36. Liczba obiektów sakralnych Kościoła katolickiego na Warmii, Mazurach i Powiślu ustalona w końcu lat 40. XX w. pozostała praktycznie niezmienną do początku lat 80.; E. Janowska, *Specyfika życia religijnego na Warmii i Mazurach w latach 1945–1989*, w: *Region czy regiony? Ziemie Zachodnie i Północne 1945–1989*, red. W. Kucharski, Wrocław 2022, s. 328.

¹¹ Na przykład w listopadzie 1955 r. kierownik Wydziału do Spraw Wyznań w Gdańsku Leon Piotrowski uwzględnił wniosek proboszcza malborskiego ks. Feliksa Sawickiego, zezwalając na dyslokację organów z kaplicy szpitalnej w Malborku do odbudowywanego w tym mieście kościoła św. Jana; APG, Urząd Wojewódzki w Gdańsku (dalej: UW Gd.), 1756, k. 105–106; por. A.B. Krupa, *Polityka wyznaniowa państwa polskiego wobec Kościoła katolickiego na Powiślu w latach 1945–1989*, praca doktorska, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, 2022, s. 93.

¹² P. Birecki, *Ewangelickie budownictwo kościelne w Prusach Zachodnich*, Toruń 2014, s. 118, 257.

¹³ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Gdańsku (dalej: AIPN Gd.), [Urząd Wojewódzki w Gdańsku] (dalej: UW Gd.), 929/78, k. 434.

¹⁴ Dziennik Ustaw (dalej: Dz.U.) z 1945, nr 17, poz. 97, Ustawa z dnia 6 maja 1945 r. o majątkach opuszczonych i porzuconych.

¹⁵ Dz.U. z 1946, nr 13, poz. 87, Dekret z dnia 8 marca 1946 r. o majątkach opuszczonych i poniemieckich.

¹⁶ AIPN Gd., UW Gd., 929/78, k. 434; 299/95, k. 113.

¹⁷ AIPN Gd., UW Gd., 929/78, k. 431.

Kierownik Referatu do Spraw Wyznań Prezydium Powiatowej Rady Narodowej w Sztumie Tomasz Piskorski, realizując wytyczne, wystąpił 16 stycznia 1954 r. do Powiatowego Zarządu Gminnych Spółdzielni (PZGS) Samopomoc Chłopska w Sztumie o przejęcie dzwonów i przekazanie ich do przetopienia¹⁸. Przeprowadzona dwa dni później wizja lokalna pozwoliła na ustalenie, że instrumenty są zawieszane pionowo w jednej linii, co utrudniało ich demontaż. Kolektyw partyjny powiatu sztumskiego w osobach I sekretarza Komitetu Powiatowego PZPR w Sztumie Jerzego Iwanowa, przewodniczącego tamtejszego Prezydium Powiatowej Rady Narodowej Zygmunta Zielińskiego oraz kierownika lokalnej „wyznaniówki” Tomasza Piskorskiego ustalili więc, że dzwony należy pociąć na wieży, a następnie przewieźć do centrali odpadów użytkowych, skąd trafią do huty. PZGS w Sztumie, który zamówił już gazy techniczne do palników, określił przypuszczany termin przeprowadzenia zaplanowanej operacji na 5 lutego tegoż roku¹⁹.

W czerwcu 1954 r. sprawa demontażu dzwonów z wieży poewangelickiej świątyni w Łozie pozostawała wciąż aktualna. Jak zanotował kierownik RdSW w Sztumie Tomasz Piskorski, brak było speców do ich zdjęcia. Piskorski uzgodnił zatem z przewodniczącym PPRN Zygmuntem Zielińskim, że do akcji zostaną włączone warsztaty z zakładu karnego w Sztumie. Wymagało to wstępnej akceptacji zarządu zakładów karnych z Gdańska, której uzyskanie sztumskim władzom partyjno-państwowym nastręczało jednak trudności²⁰.

Więść o niezagospodarowanych dotychczas dzwonach rozeszła już się jednak poza powiat sztumski. Jeszcze w marcu 1954 r. do gdańskiej administracji wyznaniowej wystąpił o przekazanie instrumentów do kościoła Świętego Krzyża w Braniewie tamtejszy proboszcz ks. Stanisław Solarz CSsR²¹. Negatywna odpowiedź na wniosek ks. Solarza, którą parafował 1 kwietnia tegoż roku kierownik RdSW w Gdańsku Zygmunt Burczyk, nie zawierała jakiegokolwiek uzasadnienia²². W dniu 11 czerwca 1954 r. do kierownika Tomasza Piskorskiego zgłosił się natomiast jakiś ksiądz z Tczewa, który przyjechał rozpoznać możliwość przejęcia niewykorzystywanych instrumentów do świątyni, w której pracował. Nic nie uzyskawszy, został przez Piskorskiego odesłany do RdSW w Gdańsku²³.

W dniu 10 lipca 1954 r. do przewodniczącego Gminnej Rady Narodowej w Szropach zgłosiły się trzy osoby, posiadające pisemne zezwolenie PWRN w Gdańsku, na zabranie dzwonów z Łozy. Nie legitymowani przez kogokolwiek, tego samego dnia zdemontowali instrumenty z wieży (jeden miał zostać w trakcie zdejmowania

¹⁸ AIPN Gd., UW Gd., 299/95, k. 107.

¹⁹ AIPN Gd., UW Gd., 929/78, k. 427; 299/95, k. 108.

²⁰ AIPN Gd., UW Gd., 929/78, k. 426.

²¹ Ibidem, k. 433.

²² AIPN Gd., UW Gd., 299/95, k. 111.

²³ AIPN Gd., UW Gd., 929/78, k. 426.

poważnie uszkodzony), załadowali na samochód i odjechali. O zmianie decyzji Gdańska odnośnie zagospodarowania dzwonów ze świątyni poewangelickiej w Łozach nie była powiadomiona powiatowa administracja w Sztumie²⁴. Nic także nie wiedział zastępca kierownika RdSW w Gdańsku Leon Piotrowski²⁵, ani jego podwładny w Sztumie²⁶. Pozytywna decyzja (jeżeli w ogóle została wydana), została zatem „załatwiona” z kimś z kierownictwa gdańskich władz partyjno-państwowych poza wiedzą i zgodą administracji wyznaniowej.

W trakcie śledztwa, przeprowadzonego przez kierownika RdSW w Sztumie, Rutkowskiego ustalili on, że instrumenty wywieziono do Elbląga rzekomo do kościoła Świętego Ducha²⁷. Nie odzwierciedlało to jednak stanu faktycznego, gdyż świątynia, zniszczona w trakcie wojny pozostawała wówczas w ruinie²⁸. Po odbudowie zaś umieszczono w niej bibliotekę.

MIKOŁAJKI POMORSKIE

W Mikołajkach Pomorskich świątynię na potrzeby tamtejszych protestantów zbudowano w XVIII w. Na przełomie XIX i XX w. powstała przy niej parafia ewangelicka, obsługiwał ją jednak duchowny z Rodowa²⁹. Na wieży kościoła zawisły dwa stalowe dzwony wykonane w Bochum, sygnowane jako BVG (Bochumer Verein Gusstahlfabrik): odlane w 1898 r. o wadze 120 kg i 150 kg z 1899 r.³⁰ W 1948 r.³¹ instrumenty zostały zdemontowane przez administratora katolickiej parafii św. Anny w Sztumie ks. Zygmunta Geneję i zainstalowane w kościele filialnym Podwyższenia Krzyża Świętego w Sztumskiej Wsi³². Dzwony zostały najpierw ustawione przed świątynią, a następnie poświęcone przez ks. Geneję w obecności mieszkańców Sztumskiej Wsi i po schodach wciągnięte na wieżę³³.

8 listopada 1950 r. pełnomocnik Wydziału Senioralnego diecezji wielkopolskiej Kościoła ewangelickiego na województwo gdańskie ks. Edward Dietz wystąpił do Referatu do Spraw Wyznań Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Gdańsku

²⁴ Ibidem, k. 429.

²⁵ AIPN Gd., UW Gd., 299/95, k. 109.

²⁶ AIPN Gd., UW Gd., 929/78, k. 429.

²⁷ Ibidem, k. 429.

²⁸ M. Józefczyk, *Elbląg i okolice 1937–1956*, Elbląg 1998, s. 202.

²⁹ R. Bażanowski, *Kościół i parafie diecezji mazurskiej. Przeszłość i teraźniejszość*, t. I, Olsztyn 2019, s. 331; J. Wiśniewski, op. cit., s. 276.

³⁰ A. Rzepczyński, *Sztumska Wieś – Dzwony Kościoła pw. Podwyższenia Krzyża Św.*, <https://www.youtube.com/watch?v=7ZiK2lkr-PI&t=49s> (dostęp: 6 V 2023 r.).

³¹ APG, UW Gd., 1758, k. 209; por. Relacja ustna Emila Klingenberga z 3 V 2023 (w zbiorach autora). W dokumentacji Wydziału do Spraw Wyznań w Gdańsku wskazano także 1946 r. i 1949 r.; zob. APG, UW Gd., 1758, k. 204–205, 212a, 220.

³² Ks. Geneja miał wziąć ze świątyni ewangelickiej w Mikołajkach Pomorskich także krucyfiks ołtarzowy – zob. APG, UW Gd., 1758, k. 212.

³³ Zob. Relacja ustna Emila Klingenberga z 3 V 2023.

o przekazanie dotychczas nie zajętego kościoła ewangelickiego w Mikołajkach Pomorskich. Do pisma załączył listę 26 protestanckich rodzin z tejże miejscowości (łącznie 59 osób), które prosiły o zorganizowanie tam parafii³⁴. Nabożeństwa w świątyni zaczęto odprawiać od 1951 roku³⁵. W trakcie objęcia jej przez ewangelików nie sporządzono jednak protokołu zdawczo-odbiorczego. Jak tłumaczył przewodniczący Gromadzkiej Rady Narodowej (GRN) w Mikołajkach Pomorskich, już przed wojną i przed wyzwoleniem był kościołem wyżej wymienionego wyznania³⁶.

Siedem lat później, w grudniu 1957 r., przewodniczący GRN w Mikołajkach Pomorskich zwrócił się do Wydziału do Spraw Wyznań PWRN w Gdańsku o pomoc w zwrocie chociaż jednego z dzwonów, według miejscowej ewangelickiej rady kościelnej bezprawnie zabranych przez ks. Geneję protestantom z ich świątyni. Powiadomione w czerwcu tegoż roku Prezydium Powiatowej Rady Narodowej w Sztumie zignorowało problem. Równocześnie ewangelicy z Mikołajek Pomorskich stale zabiegali u lokalnych władz gromadzkich, aby naprawić wyrządzoną im krzywdę, którą według nich była alokacja dzwonów³⁷.

W dniu 31 stycznia 1958 r. kierownik Wydziału do Spraw Wyznań (WdSW) PWRN w Gdańsku Leon Piotrowski zażądał od GRN w Mikołajkach Pomorskich informacji na temat okoliczności, w jakich odbyło się zabranie dzwonów³⁸. 18 marca tegoż roku Piotrowski wezwał natomiast ks. Zygmunta Geneję do stawienia do w sprawie w gdańskiej „wyznaniówce”³⁹. Składając wyjaśnienia kapłan oświadczył, że alokację instrumentów przeprowadził na podstawie decyzji Obwodowej Delegatury Likwidacyjnej w Sztumie, przydzielającej instrumenty sztumskiej parafii. Pismo ze zgodą, jako skierowane do Zarządu Gminnego w Mikołajkach Pomorskich ks. Geneja miał oddać wójtowi Brodzie i komendantowi tamtejszego posterunku Milicji Obywatelskiej⁴⁰. Dokumentu tego jednak nie odnaleziono, jego kopii nie posiadała także parafia św. Anny w Sztumie⁴¹.

Protestanci z Mikołajek Pomorskich powrócili do sprawy dzwonów w 1959 r. Do ks. Franciszka Brudniasa, będącego od października 1958 r. administratorem parafii w Sztumie zgłosiła się w przedstawicielka zarządu kościelnego parafii ewangelickiej w Mikołajkach Pomorskich Erna Kottke. Stwierdziła, że dzwony zostały przez ks. Geneję wypożyczone do czasu wznowienia nabożeństw protestanckich w tamtejszej świątyni protestanckiej. Zażądała więc ich zwrotu. Ks. Brudnias skierował Kottke do

³⁴ Listę parafowali przedstawiciele poszczególnych rodzin – zob. APG, UW Gd., 1758, k. 201-202.

³⁵ R. Bażanowski, op. cit., s. 331.

³⁶ APG, UW Gd., 1758, k. 207.

³⁷ Ibidem, k. 204.

³⁸ Ibidem, k. 205.

³⁹ Ibidem, k. 208.

⁴⁰ W dniu 1 września 1960 r. ks. Zygmunt Geneja przekazał oświadczenie tej samej treści swemu następcy na urzędzie proboszcza w Sztumie ks. Franciszkowi Brudniasowi – zob. ibidem, k. 212, 216.

⁴¹ Ibidem, k. 220.

Kurii Biskupiej Diecezji Warmińskiej w Olsztynie, argumentując brakiem uprawnień do tego typu decyzji. W rezultacie administrator sztumskiej parafii otrzymał z kurii warmińskiej polecenie parafowane 14 maja 1959 r., by sprawę załatwić polubownie i oddać mniejszy instrument⁴². Dopiero wówczas do sprawy ponownie włączyła się administracja wyznaniowa. Przewodniczący PRN w Sztumie Czesław Duda 25 maja 1960 roku pozytywnie zaopiniował wniosek Erny Kottke na przewiezienie dzwonu ze Sztumskiej Wsi do Mikołajek Pomorskich⁴³. 14 lipca decyzję sztumskiej administracji zatwierdził WdSW w Gdańsku⁴⁴.

Transportem dzwonu mieli zająć się ewangelicy z Mikołajek Pomorskich. Ks. Franciszek Brudnias doprowadził natomiast do demontażu instrumentu z kościoła w Sztumskiej Wsi przez tamtejszych mieszkańców, którzy początkowo nie chcieli nawet słyszeć o jego zwrocie. Po dzwon zgłosił się brat Erny Kottke, awanturując się i określając mieszkańców Sztumskiej Wsi złodziejami. Ci zaś, czując się obrażeni, po zasięgnięciu rady w PWRN w Gdańsku, najpewniej u pracowników wojewódzkiej administracji wyznaniowej, odmówili wydania dzwonu i ponownie zamontowali go na wieży⁴⁵.

Próba kompromisowego załatwienia sprawy spornych dzwonów zakończyła się fiaskiem. Proboszcz parafii ewangelickiej w Działdowie ks. Henryk Sikora 19 sierpnia 1960 r. wystosował w związku z tym w imieniu gminy protestanckiej w Mikołajkach Pomorskich wniosek do Urzędu do Spraw Wyznań (UdSW) w Warszawie, żądając zwrotu instrumentów⁴⁶. W tym samym czasie ks. Sikora przesłał także kard. Stefanowi Wyszyńskiemu skargę Erny Kottke, w którym ani słowem nie wspomniała o incydencie z udziałem jej brata⁴⁷.

Zobowiązany przez UdSW w Warszawie do przeprowadzenia dochodzenia Wydział do Spraw Wyznań w Gdańsku nie widział z powodu braku jakichkolwiek dokumentów podstaw do ingerencji. Zdaniem kierownika gdańskiej administracji wyznaniowej Leona Piotrowskiego sprawę należało pozostawić do załatwienia obu stronom konfliktu, przy czym jeden dzwon powinien trafić do Mikołajek Pomorskich⁴⁸. Przesłuchiwany 29 sierpnia 1960 r. w WdSW w Gdańsku proboszcz sztumski ks. Franciszek Brudnias przyznał jednak, że nie ma wpływu na zmianę stanowiska

⁴² Na ugodę zdecydowano się, pomimo że diecezja warmińska uważała się za prawnego właściciela obydwu dzwonów, otrzymanych jako ekwiwalent za zabrane przez Niemców bardziej wartościowe dzwony ze Sztumskiej Wsi; APG, UW Gd., 1758, k. 213; por. Archiwum Parafii św. Anny Sztumie (dalej: APA), Korespondencja kościelna 1956-[1980], Pismo Nr 233/60 z 19.08.1960.

⁴³ APG, UW Gd., 1758, k. 209.

⁴⁴ Ibidem, k. 210.

⁴⁵ Ibidem, k. 213, 220.

⁴⁶ Ibidem, k. 215.

⁴⁷ Zob. R. Bażanowski, op. cit., s. 331; por. APA, Korespondencja kościelna 1956-[1980], Pismo Nr 233/60 z 19.08.1960.

⁴⁸ APG, UW Gd., 1758, k. 220.

parafian ze Sztumskiej Wsi, po awanturze sprowokowanej przez przedstawiciela ewangelików odmawiających wydania instrumentu⁴⁹.

ZAKOŃCZENIE

Straty spowodowane niemieckimi rekwizycjami oraz powojennymi przemieszczeniami spowodowały, że te z dzwonów, które przetrwały w niewykorzystywanych dla potrzeb kultu kościołach poewangelickich, stały się przedmiotem zabiegów wielu wspólnot katolickich. Przeniesienie instrumentów z Mikołajek Pomorskich do Sztumskiej Wsi w 1948 r. nie mogło się odbyć bez co najmniej ustnego przyzwolenia lokalnych władz, niezależnie od – jak się wydaje – bezproblemowej możliwości uzyskania zgody urzędu likwidacyjnego. Wobec konfliktu, który powstał między protestantami i katolikami w związku z alokacją dzwonów, gdańska administracja wyznaniowa zachowywała neutralność, oczekując na porozumienie się zwaśnionych stron. Nieoficjalnie rady udzielone mieszkańcom Sztumskiej Wsi, najprawdopodobniej przez urzędników Wydziału do Spraw Wyznań w Gdańsku, przyczyniły się jednak do zaostrzenia konfliktu.

Odmienne potraktowano instrumenty, znajdujące się w Łozie. Gdańska administracja wyznaniowa zakwalifikowała dzwony z nieczynnej świątyni poewangelickiej w 1953 r. jako źródło surowców wtórnych, odmawiając przeznaczenia ich do dalszego użytkowania. Tylko dzięki nieudolności powiatowych władz w Sztumie, niepotrafiących skutecznie je zeżłomować, dwa z trzech przetrwały i zapewne są wykorzystywane w którejś z parafii katolickiej północnej Polski. W przebadanych zasobach archiwalnych nie odnaleziono jednak dokumentów, umożliwiających wskazanie miejsca, do którego dzwony zostały przewiezione. Identyfikację instrumentów w nowym miejscu użytkowania utrudnia także brak na nich inskrypcji. Dzwony, pochodzące z ewangelickiej świątyni w Mikołajkach Pomorskich do dzisiaj znajdują się natomiast w świątyni w Sztumskiej Wsi.

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

- Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Gdańsku
- [Urząd Wojewódzki w Gdańsku], 299/95, 929/78.
- Archiwum Parafii św. Anny Sztumie
- Korespondencja kościelna 1956-[1980].
- Archiwum Parafii św. Jana w Kwidzynie
- Dokumenty od roku 1945 do roku 1972 dotyczące Kościoła i zakonu Franciszk.
- Archiwum Państwowe w Gdańsku

⁴⁹ Ibidem, k. 213.

- Komitet Wojewódzki Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w Gdańsku, 1767.
- Urząd Wojewódzki w Gdańsku, 1756, 1758.

Akty prawne

Ustawa z dnia 6 maja 1945 r. o majątkach opuszczonych i porzuconych (Dziennik Ustaw z 1945, nr 17, poz. 97).
Dekret z dnia 8 marca 1946 r. o majątkach opuszczonych i poniemieckich (Dziennik Ustaw z 1946, nr 13, poz. 87).

Relacje i wspomnienia

Relacja ustna Emila Klingenberga z 3 V 2023 (w zbiorach autora).

Opracowania

- Bażanowski Rudolf, *Kościół i parafie diecezji mazurskiej. Przeszłość i teraźniejszość*, t. I, Olsztyn 2019.
- Birecki Piotr, *Ewangelickie budownictwo kościelne w Prusach Zachodnich*, Toruń 2014.
- *Losy poewangelickich kościołów i budynków parafialnych na Pomorzu Nadwiślańskim po 1945 r.*, w: *Kościół chrześcijański w systemach totalitarnych*, red. J. Kłaczkow, W. Rozyński, Toruń 2012.
- Gucewicz D., *Wydział do spraw Wyznań w Gdańsku 1950–1990. Wybrane zagadnienia*, w: *Urząd do Spraw Wyznań. Struktury, działalność, ludzie*, t. 1, *Struktury wojewódzkie i wybrane aspekty działalności*, red. R. Łatka, Warszawa 2020.
- Janowska Emilia, *Specyfika życia religijnego na Warmii i Mazurach w latach 1945–1989*, w: *Region czy regiony? Ziemia Zachodnie i Północne 1945–1989*, red. W. Kucharski, Wrocław 2022.
- Jodkowski Marek, *Budownictwo sakralne diecezji warmińskiej w latach 1821–1945*, Olsztyn 2011.
- Józefczyk Mieczysław, *Elbląg i okolice 1937–1956*, Elbląg 1998.
- Kopiczko Andrzej, *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1821–1945*, cz. 1, *Studium prozopograficzne*, Olsztyn 2004.
- *Kościół warmiński a polityka wyznaniowa po II wojnie światowej*, Olsztyn 1996.
- Krupa Andrzej Bohdan, *Polityka wyznaniowa państwa polskiego wobec Kościoła katolickiego na Powiślu w latach 1945–1989*, praca doktorska, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, 2022.
- Potykanowicz-Suda Lidia, *Państwo a Kościół katolicki w województwie gdańskim w latach 1945–1970*, Warszawa 2011.
- Tureczek Marceli, *Dzwony pożyczone. Studia historyczne i prawne nad problematyką strat dóbr kultury*, Poznań 2020.
- *Leihglocken. Dzwony z obszaru Polski w granicach po 1945 roku przechowywane na terenie Niemiec*, Warszawa 2011.
 - *Zabytkowe dzwony na Ziemi Lubuskiej. Dokumentacja, ochrona, badania*, Zielona Góra 2010.
 - *Zabytkowe dzwony z terenów Polski zachodniej i północnej. Problemy badań na tle zagadnienia strat dóbr kultury*, „UR Journal of Humanities and Social Sciences” 2019, 2.
- Wiśniewski Jan, *Kościół i kaplice na terenie byłej diecezji pomezkańskiej 1243–1821* (1992), cz. 1–2, Elbląg 1999.

Źródła internetowe

Rzeczpiński Artur, *Sztumska Wieś – Dzwony Kościoła pw. Podwyższenia Krzyża Św.*, <https://www.youtube.com/watch?v=7ZiK2lkr-PI&t=49s> (dostęp: z 6 V 2023 r.).